

SKRIVNOSTNI TISKAR TOLOMEO IANICULO. TISKANA KNJIGA IZ 16. STOLETJA KOT ZGODOVINSKI VIR?

Igor PRESL

Pomorski muzej Sergej Mašera Piran, SI-6330 Piran, Cankarjevo nabrežje 3

e-mail: igor.presl@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Avtor je s pričujočim prispevkom želel odpraviti dvome, da je psevdonim Tolomeo Ianiculo uporabljal renesančni tiskar Bartolomeo Zanetti, ko je delal za literata in diplomata Giangiorgia Trissina, hkrati pa prek možnih vzrokov za prikrivanje identitete osvetliti njune medsebojne odnose ter vlogo pisarjev in tiskarjev med burnimi vojno-političnimi ujmami v italijanskih deželah v začetku 16. stoletja. Razloge za samoodrekanje slavi, ki bi si jo tiskar lahko delil z avtorjem knjig, vidi v vohunskem in zarotniškem okolju, ki je prežemalo Trissinovo in Zanettijevo življenje in delo, z bibliološko analizo nekaterih danes dostopnih knjig pa ugotavlja, da so bile izdelane na način, ki ustreza Zanettijevemu tipu tiskarstva. Identiteto z veliko verjetnostjo potrdi z navedbo knjige, v kateri se skupaj pojavita Trissinov grb in pravo Zanettijevo ime.

Ključne besede: analitična bibliografija, Benetke, vodni znaki, tiskarji, vohunstvo, diplomacija, 16. stoletje, pisarji

TOLOMEO IANICULO: UN TIPOGRAFO MISTERIOSO. IL LIBRO STAMPATO DEL XVI° SECOLO COME FONTE STORICA?

SINTESI

Con il presente articolo l'autore ha voluto fugare i dubbi sull'utilizzo dello pseudonimo Tolomeo Ianiculo che sarebbe stato utilizzato dal tipografo del Rinascimento Bartolomeo Zanetti quando lavorava per il letterato e diplomatico Giangiorgio Trissino. L'autore vuole anche fare luce sui rapporti fra questi personaggi analizzando i possibili motivi del voler celare l'identità e sul ruolo degli scrittori e dei tipografi durante le tempeste politiche e di guerra nel territorio italiano all'inizio del XVI secolo. La ragione per la rinuncia alla gloria che il tipografo avrebbe potuto condividere con l'autore dei libri viene individuata nell'ambiente di spie e traditori che permeava la vita e il lavoro di Trissino e Zanetti. Mediante l'analisi bibliografica di alcuni libri oggi accessibili l'autore evince che i libri venivano confezionati in un modo che si adattava al tipo di stampa di Zanetti. L'identità viene confermata con grande credibilità menzionando un libro in cui si trovano contemporaneamente lo stemma di Trissino e il vero nome di Zanetti.

Parole chiave: bibliografia analitica, Venezia, filigrane, tipografi, spionaggio, diplomazia, XVI secolo, scrittori

UVOD

Skromno delo o obširni, diskontinuirani in heterogeni tematiki je nujno selektivno, včasih tudi na račun osebe, predmeta ali dogodka, morda enako pomembnega, a v drugem kontekstu. Nadzorovano spoznanje o "populaciji mrtvih" bomo skušali predstaviti z neko možno "realnostjo"¹ odnosov med indici, navidez nepovezanimi pojavi, "malenkostmi", ki bi jih sicer v zaslepljenosti z reprezentativnimi, vrhunskimi dosežki izjemnih posameznikov spregledali. Sledili bomo tako imenovani "paradigmi evidentnega", katere "ključi" so posamezna znamenja, dogodki in podobno, ki jih dominantni zgodovinski diskurz ne zmora zaznati oziroma upoštevati, ker ne nastopajo dovolj pogosto, da bi bili kvantitativno relevantni, lahko pa nudijo nov prostor v alternativni epistemologiji – gre seveda za marginalne pojave, ki omogočajo odkrivati prav bistvene sestavine preteklosti.² S kvantitativnimi modeli naj bi izgubljali človeški dejavnik in izjemnost zgodovinskega dogajanja (Andersen, 2002, 10), na račun homogenosti in primerljivosti pa bi spregledali vse posameznosti, ki jih nudi določen zgodovinski vir (Ginzburg, 1993, 21). Ker bomo pozornost usmerili na obrobja, temačne strani, za katere je značilno pomanjkanje (arhivskih) virov, bomo to skromnost skušali dopolniti z analizo materialnih sledi preteklosti, v našem primeru knjige,³ in preverili zgodovinsko povednost njenih nebesedilnih elementov, bralcu skritih oziroma za branje "motečih" sestavin, ki pa so konstitutivne za fizično pojavnost tiskane knjige, prek katere stopa v sedanost velik del preteklosti. Zgodovinska relevantnost naj bi bila odvisna prav od uspeha interpretacije razmerja med obliko in vsebino knjige, med njeno "arheologijo" in "filologijo" (Maniaci, 2002, 15–19). Sledili bomo dragocenemu priporočilu, naj se arhivski viri

dopolnjujejo z bibliološkimi analizami materialne pojavnosti knjige (Zappella, 1998, 5; Fahy, 1995, 38), in metodološkemu konceptu tiste historiografije knjige, ki bi uspela empirizem angloameriške analitične bibliografije (knjiga kot fizični objekt) integrirati v zgodovino knjige, denimo analovske šole (knjiga kot družbena funkcija). Čeprav ju ločita Atlantik in Rokavski preliv, sta smeri neizogibno komplementarni, šele z razkrivanjem funkcije knjige v določeni družbi pa lahko spoznamo vez med njeno fizično pojavnostjo in intelektualno vsebino, ki jo želi shraniti oziroma prenesti, to je njene specifične "tehnike" ustvarjanja pomena (Tanselle, 2004, 54–55, 58).⁴ Preden pa se lotimo te zgodovine, moramo utišati sistem lastnih referenc in se upreti skušnjavi, da bi zgodovino knjige brali skozi optiko neizbežne zmage tiska. Tisk ni preprosto zamenjal, izpodrinil rokopisa, ampak gre za drug medij s povsem novim pomenom in družbeno vlogo ter za dopolnjevanje in sobivanje rokopisne in tiskane knjige vse do današnjih dni (McKitterick, 2006, 22; Chartier, 2002a, 111). To prežemanje bomo predstavili z analizo materialnih sestavin tiskane knjige ter s pomočjo arhivskih virov in literature skušali poiskati tiskarja, ki se je za tisk besedil italijanskega humanista, črkopisnega inovatorja in diplomata Giangorgia Trissina (tudi Gian Giorgia) skrival za psevdonomom Tolomeo Ianiculo. Prav prek možnih razlogov za uporabo psevdonima bo postala jasnejša tudi Trissinova osebnost in njegova vloga v tako imenovani pravopisni vojni ter politiki.

PREGLED DOSEDANJIH OBJAV,
MATERIALI IN METODE

V avtentičnost tiskarjevega imena je podvomil že A. Quondam, ko je na podlagi kataloga Britanskega muzeja⁵ sklepal, da bi tiskar, ki bi delal samo leta 1529 zgolj

1 Historična dejstva so tako rezultat zgodovinske "realnosti" kot tudi protokolov upovedovanja (vsakokratne) realnosti. Preteklosti ne moremo razumeti kot neodvisne empirične entitete, resničnosti, ki bi jo, če nismo subjektivno pristranski, z ustreznimi postopki lahko bolj ali manj verodostojno rekonstruirali, temveč kot diskurzivno konstrukcijo in rezultat reprezentacij (Luthar, 2007, 103; Jenkins, 1995, 9).

2 Mikrozgodovinski postopek povzemajo tudi: Reid, 2001, 138; Muir, 1993, XXII; Ginzburg, 1976, XI–XXV; Levi, 1995, 14–16; Verginella, 1995.

3 Morda ni odveč opozoriti na osrednjo vlogo, ki jo ima knjige kot fizični predmet v kulturni zgodovini, saj pokaže, kako na pomen vseh sporočil, besedilnih, glasbenih in drugih, vpliva materialna oblika, prek katere se ohranjajo in prenašajo skozi čas in prostor (Tanselle, 2004, 22).

4 Velik korak k razumevanju razmerja med angloameriško bibliografijo in francosko *histoire du livre* je napravil priznani francoski zgodovinar in "osvežitelj" analovske tradicije R. Chartier. Ker je do analize besedil prišel kot socialni zgodovinar analovske šole, ga je najbolj zanimal proces, s katerim bralci ustvarjajo pomen zapisa (oz. poslušalci recitiranega, gledalci koreografskega itn. besedila). Čeprav ga K. Jenkins ne prišteva k "polnopravnim" postmodernistom (Jenkins, 2000, 182–183), se je tudi po njegovi zaslugi zgodovinopisje začelo zanimati za dotlej marginalna področja, med drugim tudi za materialno kulturo (prim. Luthar, 2007, 111), tehniko analitične bibliografije ter koncept tekstualnosti in materialnosti besedil. Chartier meni, da so se zgodovinarji kulture že začeli zavedati vloge, ki jo ima materialna pojavnost pri ustvarjanju pomena, in da je knjiga prav posebna oblika te pojavnosti – veliko pozornost je torej treba nameniti tehničnim, vizualnim in fizičnim elementom, ki določajo proizvodnjo in potrošnjo besedila, ko le-to postane knjiga (Chartier, 1994, IX; 2001, 99; 2002b, 113). Ne zadostuje pa preprost seštevek oz. sodelovanje angloameriške in francoske tradicije – potreben je širši pristop, s katerim bodo besedilna kritika, analitična bibliografija ter rekonstrukcija družbenega in kulturnega dogajanja med proizvajalci in potrošniki omogočili razumevanje procesa ustvarjanja pomena med bralcem in besedilom. Chartier meni, da se bibliografija ukvarja z besedili, zgodovina kulture z bralcem, obe disciplini pa si postavljata teoretična vprašanja in rešujeta tehnične probleme (Chartier, 2002b, 115; Waterman, 1997, 4–5).

5 Short-title catalogue of books printed in Italy and of Italian books printed in other countries from 1465 to 1600 now in the British Library.

za Giangiorgia Trissina, moral imeti velike tehnične in finančne probleme (Quondam, 1980, 69). G. Castellani je nato kot najverjetnejšega predlagal pisarja, tiskarja in poznavalca takratne sodobne grščine Bartolomea Zanettija iz Casterzaga pri Brescii. Do te ugotovitve je prišel z metodo izključevanja, primerjavo fizičnih lastnosti Trissinovih knjig, tiskanih leta 1524 in 1529, zaradi fonetične podobnosti obeh imen in domnevne Trissinove hudomušnosti pri izbiri vzdevkov (Castellani, 1992).⁶

Trissinova umetniška in jezikoslovna ustvarjalnost je tesno povezana z dvema tiskarjema, Ludovicom Arrighijem in Tolomeom Ianiculom. Prvi je v Rimu natisnil njegova dela leta 1524, drugi (verjetno) v Vicenzi leta 1529 in 1548. Medtem ko se je s prvim ukvarjalo več raziskovalcev (Morison, 1990, 164–176; Casamassima, 1963; 1965; Carter, 2002, 119–121), je drugi ostajal neznan in vezan le na tisk Trissinovih del. Zato Castellani sklepa, da gre za psevdonim (Castellani, 1992, 183). Po njegovem mnenju naj bi bil Ianiculo v letih 1511–1575 edini tiskar v Vicenzi, s čimer predpostavi, da je navedba kraja tiska resnična. A prav kot ime tiskarja bi tudi kraj tiskanja lahko bil izmišljen, kar se je iz različnih razlogov tudi pogosto dogajalo (prim. Rhodes, 1995; Parenti, 1996). Če je Trissinove knjige leta 1529 res tiskal Zanetti, jih je lahko tudi kje drugje, saj naj bi bil v Firencah le še leta 1527, naslednjega pa že v Benetkah (Layton, 1981, 137). Ker je prvo (ohranjeno) knjigo tam natisnil šele leta 1535, je seveda možno, da je Zanetti leto 1529 preživel v Vicenzi, kar bi se tudi povsem skladalo s težnjami Trissinove akademije, ki je imela sedež v njegovi vili Cricoli, gostila pa najrazličnejše nadarjene umetnike in druge izobražence (Piovene, 1963, 15; Olivieri, 1980, 176–177).

Castellani ugotavlja, da se izdaji Trissinovih del v letih 1524 in 1529 razlikujeta samo po tiskarskem oziroma založniškem⁷ signetu⁸ v kasneje tiskanih knjigah (Castellani, 1992, 175). Pomen tega signeta je bil pojasnjen že v predgovoru k leta 1729 izdanemu Trissinovu zbranemu delu: mitološki zmaj (kača) čuva na drevo obešeno zlato runo, moto pa je Kreontova izjava iz

Sofoklejevega Kralja Ojdipa: "Če iščeš, najdeš".⁹ Levo in desno od drevesa sta začetnici tiskarja PT in IA, včasih samo T in IA, iz česar bi lahko domnevali, da je to tiskarjev signet. Očitno pa gre za Trissinov heraldični znak, saj je Karel V. v dvajsetih letih 16. stoletja podelil Giangiorgiovi veji pridevek Zlatega runa, s čimer bi se razlikovala od drugih vej te velike rodbine (Castellani, 1992, 177). Castellani sklepa, da je bil Trissinov tiskar Zanetti tudi zaradi premorov, ki se pojavljajo v njegovem delu prav v letih, ko naj bi delal za Trissina. Slednjemu naj bi ustrezala tiskarjeva kaligrafska spretnost in znanje grščine, saj je moral izdelati matrice za grške črke (in verjetno dopolniti komplet črk, ki jih je Trissino "podedoval" po Arrighiju), ki jih je uvajal v italijanski črkopis. O možnih vzrokih za uporabo psevdonima pa Castellani navaja le kulturne in individualno psihološke vzgibe. Trissino je želel biti vedno v prvi vrsti, občudovan pesnik, mecen mladih in nadarjenih umetnikov, Vicenzo, sicer bolj ali manj odkrito zaveznic Maksimilijana I. in nato Karla V., pa tudi s pomočjo svoje akademije povzdigniti v nov kulturni center, ki bi lahko konkuriral Benetkam (Castellani, 1992, 185; Quondam, 1980, 70; Olivieri, 1980, 176–177). Ali je torej možno, da tiskarju svojih del preprosto ni "pustil do besede"?¹⁰ Morda pa je tiskar sam želel ostati anonimen zaradi Trissinovih rodbinskih sporov, vpletenosti v protestantsko gibanje in njegove diplomatske (to je vohunske) vloge v zapletenih odnosih med Vatikanom, Firencami, Benetkami, Francijo in Habsburžani?

Castellani se je pri svojih raziskavah lahko opiral na tiskane bibliografije in kataloge posameznih knjižnic, ni pa mogel še uporabljati spletnih bibliografskih servisov, predvsem popisa italijanskih tiskanih knjig iz 16. stoletja.¹¹ Nekaterih knjig, ki jih je natisnil Zanetti, ni poznal, njegova bibliološka analiza pa se ukvarja predvsem z grafičnimi, manj s strukturnimi in tehničnimi elementi, ki bi odkrili način izdelave knjige in izvor tiskovne podlage, papirja, ter tako več povedali o tiskarju.¹² Z upoštevanjem zgolj pozitivnih lastnosti in dosežkov humanističnega idealista Trissina ostaja odprto

6 Zanetti naj bi se v kolofonih knjig pojavljal tudi kot Gianettis. Ianiculo je latinizirana oblika imena Giovanni, ki v beneškem in bergamaškem narečju zveni kot Zani (Castellani, 1992, 183). Tudi Palladio je vzdevek, ki ga je bodočemu arhitektu Andrei di Pietru dal Trissino po angelu iz svoje pesnitve *Italia liberata da Gotthi* (Barbieri, 1980, 194; Piovene, 1963, 17; Temanza, 1778, 285).

7 Razmerja med založniki in tiskarji so bila v 15. in 16. stoletju lahko zelo raznolika, lastništvo tiskarn pestro, oddajanje del podizvajalcem pa pogosto. Zato je težko natančno določiti, kdo je bil (po današnjih merilih) založnik, kdo tiskar (Richardson, 1999, 30).

8 Signete lahko opredelimo kot lastniške heraldične znake, ki so ločevali izdelke enega obrtnika od izdelkov drugih (Zappella, 2001, 559–560).

9 Povzeto po prevodu Kajetana Gantarja (*Sophocles*, 1998, verz 111). Iskati je sled za grehom, tj. morilcem Ojdipovega očeta kralja Laja. Vablivo je ugibanje, če je Trissino s tem želel napovedati družinske spore, ki so se obetali z rojstvom sina Cira v drugem zakonu (Faggion, 2002, 287).

10 Odsotnost tiskarjevega signeta, imena ali uporaba psevdonima sta indikativni, saj je bil tiskar navadno ponosen na svoje delo, ki je bilo naprednejše od prejšnje rokopisne izdelave, njihovi izdelki so dosegli večje množice, s tem pa tiskarji večjo slavo in možnost premagovanja smrtnosti, tj. doseganja pomembnega cilja renesančnega človeka (McKitterick, 2006, 32–33).

11 *Censimento nazionale delle edizioni italiane del XVI secolo*, EDIT16. Več o prednostih, omejitvah in pomanjkljivostih tega projekta: Harris, 2001; Campioni, 1999; Maltese, 1999; Simonetti, 1999, 220–222.

12 Zato tudi meni, da se izdaji iz let 1524 in 1529 razlikujeta samo po kasnejši uporabi signeta. A drugačen je tudi format, papir, postavitve besedila, razlike so v uporabi grških črk.

vprašanje, zakaj na tisk njegovih del ni mogel (ali smel) biti ponosen tudi njegov tiskar. V sicer zelo izčrpnem orisu, ki ga nudi zbornik s posvetovanja o Giangorgiu Trissinu (Pozza, 1980), bralec pogreša prav motiv, ki bi sestavil drobce v verjeten in poveden mozaik. Za zgodovinske je namreč vohunstvo, večni spremljevalec diplomacije, marginalen pojav zaradi pomanjkanja pisnih virov, saj je bilo o tej tajni dejavnosti malo proizvedene in še manj ohranjene dokumentacije, ki so jo seveda radi tudi sproti uničevali. Zlahka se torej prepustimo zavesti tako imenovani verižni tautologiji: ker je malo dokumentov, je majhen pomen, torej ne gre za "pravo" zgodovino, ampak je to bolj domena lahkotne književnosti in novinarstva (Preto, 2004, 13).¹³ Če pa želimo izvedeti, "koliko pomembnega dogajanja je mogoče zaznati takrat, ko se na videz nič ne zgodi" (Levi, 1995, 14), si moramo zastaviti nekaj vprašanj "med vrsticami" in ugotoviti, če odgovori ustrezajo "kriterijem resnice", to je poskusiti razumeti, kaj je v tistem času veljalo za resnično. Zgodovinske rekonstrukcije ne bomo presojali glede na to, kako zvesto predstavlja realno, saj je realnost vedno proizvod protokolov zgodovinskega upovedovanja. Moč zgodovine ni v množici podatkov o preteklem, ki jih posreduje, temveč v tem, da ponuja specifične oblike, v okviru katerih sploh lahko razmišljamo o preteklem (Luthar, 2007, 106). Ali je torej zgolj naključje, da je Trissinov prvi tiskar, Ludovico Arrighi, izginil med plenjenjem Rima leta 1527? Kako so se njegove tiskarske črke nato znašle v Trissinovih rokah? Ali res ni sumljivo, da je Trissino v Benetkah prebival prav na Muranu, otoku steklarjev in ogledal, skrbno varovanih beneških skrivnosti, z veliko fluktuacijo mojstrov in tistih, ki bi do teh skrivnosti radi prišli? Da je skupina plemičev in duhovnikov, ki so v Benetkah želeli videti novi Konstantinopol, bila povezana s puščavniškim redom samostana Camaldoli, kjer je leta 1520 Zanetti tiskal knjige? Da je Zanetti kot pisar delal za francoskega ambasadorja v Benetkah Pellicierja, njegov mlajši sin Camillo pa za španskega oziroma cesarskega? Kaj lahko sklepamo iz razvpitega primera Pellicier, ki je stal življenje tudi župnika Valierja z Murana? Odgovore na ta vprašanja bomo skušali smiselno povezati z ugotovitvami bibliološke analize, s katero bomo pokazali, da je Trissinove knjige leta 1529 tiskal manj pazljiv in slabše opremljen tiskar, torej verjetno potujoči tiskar z manjšo in pomanjkljivo zalogo tiskarskih črk in manjšo (morda prenosno) tiskarsko prešo, naročnik tiskanja, v tem primeru avtor sam, pa je za tisk uporabil kar svoj pisemski papir. Tiskar bi torej lahko ustrezal podobi Zanettija, Trissino pa je prav v letih velike politične in vojaške obveščevalne aktivnosti verjetno imel več pisemskega papirja za tovrstno korespondenco kot pa denarja za nakup papirja za tiskanje. Iz podobnosti signeta in vodnega znaka bomo sklepali tudi

na veliko avtorjevo vlogo pri tisku in potrdili domnevo, da signet ni tiskarjev, ampak avtorjev, razloge za tiskarjevo anonimnost pa iskali v vohunskem in zarotniškem okolju, ki je prežemalo Trissinovo in Zanettijevo življenje in delo. Zanetti bi namreč lahko želel prikriti sodelovanje s Trissinom zaradi možnosti ponovnega dela za florentinske tiskarje Giunte, pa tudi zaradi pravkar začete kariere v Benetkah. Morda pa se je zbal za svoje življenje, ker smrt Trissinovega prvega tiskarja Arrighija ni bila naključna? Trissino je bil namreč v službi dveh medičeskkih papežev, Leona X. in Klementa VII., njegova rodbina je bila problematična tudi zaradi simpatij do protestantizma (Cozzi, 1995, 33), njegova črkopisna reforma pa ni bila politično nevtralna, saj je iskala tretjo pot med florentinsko jezikovno prevlado, ki je podpirala medičesko ekspanzionistično politiko, in smerjo Pietra Bemba ter predlagala poenotenje italijanske izgovorjave (Quondam, 1980, 70; Sherberg, 2003).

GIANGIORGIO TRISSINO IN NJEGOV ČAS – MED KNJIŽEVNOSTJO IN VOHUNJENJEM

Giangiorgia Trissina (1478–1550) navadno opisujejo kot jezikoslovca, pesnika in inovatorja v dramatik in črkopisu. Kot humanist je moral posedovati vsestranska znanja, od Aristotela do Plinija in Vitruvija, od dramatike in arhitekture do diplomacije. A njegova literatura je bolj sad togega teoretičnega programa kot pa poetične vizije, poezija je formalistična, zmes homersko-vergilijanske epike, trubadurske lirike in krščansko-cesarskih idealov. Morda je to bil literarni izraz sentimentalnega cesarjevega privrženca, ki bi ustrezal anahronističnemu položaju in vrednotam plemstva beneške *terraferme* (Logan, 1972, 46, 102, 236). Uspel pa je združiti hladno preračunljivost, sposobnost preživetja v burnih vojnih časih sredi maščevalnega družinskega okolja in občutljiva, skoraj dvorjansko uglajenost humanističnega učenjaka.

Ko so v začetku 16. stoletja v italijanskih deželah začeli problemsko razmišljati o razmerju med fonetiko in ortografijo klasičnih jezikov, so opazili tudi razkorak med izgovorom ljudskega jezika in možnostjo zapisa z latinskim črkopisom. Trissino je želel poenotiti italijanski jezik in v črkopis uvesti nove, grške, črke za glasove, ki jih latinščina ni poznala. Manifest reforme, imenovan *Epistola del Trissino de le lettere nuovamente aggiunte nella lingua italiana*, je leta 1524 natisnil Ludovico Arrighi v Rimu. Tako črkopisno reformo je zavrnila večina takratnih jezikoslovcev. Ko sta človeško voljo usmerjala častihlepje in želja po veličini ne glede na predmet in uspeh, je predlog s kar 33 črkami moral končati v košu. Reforma je namreč želela reševati zadrege v zapisu toskanske izgovorjave, česar Toskanci ni-

13 A prav poročila ambasadorjev in drugih vohunov Svetu desetih in Velikemu svetu so bila osnova za historiografsko narativo (t. i. vera storia) v letih 1494–1527 (Logan, 1972, 88–89, 115).

so potrebovali, drugi pa ne razumeli, saj niso poznali toskanske rabe jezika (Migliorini, 1950, 81). Zaradi burnega dogajanja v Italiji v prvih desetletjih 16. stoletja pa se je tudi Trissino moral ukvarjati s čedalje manj kulturnimi posli.

Širjenje beneške oblasti na *terrafermo* v zgodnjem 15. stoletju je poleg vojn povzročalo nove družbene probleme in polarizacije: kmetje in obrtniki so navadno (p)ostali zvesti Republiki, plemiči in premožni meščani pa se zlahka postavili na sovražnikovo stran. Leta 1425 je bil z zaporo Velikega sveta večini plemičev onemogočen dostop do oblasti; na isti način so bili od vzvodov političnega odločanja in boljših javnih služb odrinjeni tudi meščani (Romanin, 1855, 45–46; Preto, 1980, 40).¹⁴ Zaradi manjše vojaške vloge je večina tamkajšnjih plemičev raje izbrala habsburško vojsko, za katero so verjeli, da ravna s plemstvom bolje kot beneška. Mnogi so bili *condottieri*, najemniški vojaki drugih italijanskih dvorov in evropskih sil (Logan, 1972, 35, 45). V vladarju Svetega rimskega cesarstva so zato zlahka prepoznali naravnega zaveznika, ki so se mu lahko potožili nad beneškim jarmom (Faggin, 1980, 4). Ko je Maksimilijan oktobra 1509 zasedel Vicenzo, si je pridobil simpatije premožnih meščanov in plemičev, ljudstvo pa je ostalo zvesto Benetkam. Giangiorgiev sorodnik Leonardo Trissino, sicer izgnan zaradi umora, je na čelu nemške najemniške vojske zavzel tudi Padovo in prevzel oblast v Trevisu ter mesto podaril Maksimilijanu (Ventura, 1964, 180–181). Že čez mesec dni pa so se nemške čete umaknile in pred beneškim maščevanjem so pobegnile tudi družine njihovih privrzcencev, med njimi tudi Trissinova. Tako se je začelo Giangiorgievo sedemletno izgnanstvo, med katerim je obiskoval mnoge italijanske dvore in pripravljal svoja literarna dela ter črkopisno reformo. Diplomatsko pot je začel leta 1513, ko ga je papež Leon X. poslal na pogajanja na Dansko in k cesarju Maksimilijanu v Augusto. Tu pa ga je cesar pregovoril (ali drugače "nagrabil"), da je postal njegov orator v Vatikanu (Faggin, 1980, 27–28).¹⁵ Iz papeževega odposlanca se je tako prelevil v cesarskega vohuna. Leta 1516 ga je beneški Svet desetih na papeževo prošnjo pomilostil in mu vrnil zaseženo posest. Ali so Trissinu res tako zlahka odpustili greh, zaradi katerega so usmrtili več padovanskih plemičev? Ali pa se je moral odkupiti na isti način kot večina izgnancev, s katerimi je delil usodo? Izgnanci so bili zelo priljubljen cilj tajnih služb, saj so se nahajali izven matične dežele, želeli so biti pomiloščeni predvsem zaradi

Sl. 1: Giangiorgio Trissino v očeh graverja Lodovica Perinija v začetku 18. stoletja (Trissino, 1729).

Fig. 1: Giangiorgio Trissino as seen by the engraver Lodovico Perini at the beginning of the 18th century (Trissino, 1729).

izgubljene lastnine, imeli so finančne težave in bili vedno pripravljene prodati informacijo o na primer položaju vojaških enot (Preto, 2004, 476). Trissino se je po letu 1516 torej lahko vrnil na beneško ozemlje. Če se je za preklic izgnanstva res moral nekako odkupiti Benetkam, je bil spet v dvojni vlogi, saj ga je tokrat papež poslal v Benetke kot svojega nuncija (Faggin, 1980, 28). Nuncij pa je bil vohun *par excellence* (Preto, 2004, 44).¹⁶

14 Več o upravni strukturi v Vicenzi in beneški politiki do *terraferme*: Ventura, 1964, 118–125; Pullan 2002, 25–32.

15 Oratio je v humanističnem smislu govor v latinščini, ki je bila še vedno univerzalni in diplomatski jezik. Beseda orator v službi diplomacije dobi širši pomen, to je človek univerzitetne izobrazbe, uglašene vedenja, sposoben uradnih govorov in tihih pogajanj (Preto, 2004, 44). V dokumentih beneškega Sveta desetih se vohuni oz. obveščevalci pojavljajo z besedami orator, exploratoribus et nuntiis secretis, nuncii incogniti (ASV, 1).

16 Cerkev ima od leta 1485 v Benetkah nuncija, ki deluje kot ambasador, od tega pa se pričakuje predvsem vohunjenje. Nuncij je bil pravo središče, katalizator informacijske dejavnosti (Preto, 2004, 113).

VOHUNSTVO, MEDICINA IN PISMENOST – NELOČLJIVI PRIJATELJI?

Benetke so bile konec 15. in v začetku 16. stoletja središče pomorskih in trgovskih, pa tudi informacijskih poti – bile so informacijska agencija dobršnega dela Evrope (Preto, 2004, 87). Beneški viri o tajnih obveščevalnih dejavnostih so zbrani večinoma v fondih Sveta desetih (*Consiglio dei Dieci, Parti segrete, miste, criminali*). Od ustanovitve leta 1310 je bil Svet desetih zadolžen za tajne zadeve in edina magistratura, ki je lahko izvajala tajna dejanja bodisi kot kazni bodisi kot preventivo. V obdobjih zaveznitva s papeško državo so tudi njihove vohune in drugačne neželene goste raje usmrtili na skrivaj, enako med premirji s Turki (prim. Boccato, 2002, 209–210). Najbolj tiho in skrivnostno pa je smrt navadno nastopila z zastrupitvijo ali zadavljenjem (Cozzi, 1997, 151). Zastrupljeni naj bi bili tudi nekateri papeži, med njimi tudi Klemen VII., Trissinov (občasni) zavetnik. Od tu izhaja velika povezanost tajnih služb z medicino in dostopom do vednosti o novih strupih in tehnikah usmrtnitve, ki se je širila z rokopisnimi in tiskanimi medicinskimi priročniki (Preto, 2004, 248, 361). A v renesansi so bili klasični viri za medicino grški, ne latinski. Objava teh besedil v sodobni grščini je seveda zahtevala jezikovno izobražene ljudi. Grška medicinska besedila so še v prvi polovici 16. stoletja raje prepisovali kot tiskali, saj so to bila obsežna dela, namenjena maloštevilnemu občinstvu (Nutton, 1993, 16, 21–22). Grški priseljenci, ki so iz domače dežele pobegnili pred Turki, so imeli zaradi povezav s po vsem Sredozemlju razseljenimi sonarodnjaki veliko vlogo v vohunjenju za in proti Turkom (Preto, 2004, 121, 481), njihova skupnost pa je bila v Benetkah med pomembnejšimi zaradi številčnosti in mnogih učenjakov (Cozzi, 1995, 149; Burke, 2004, 13–14). To je torej prostor, ki družbi Zanettija in Trissina: znanje grščine in poznanstva z grškimi učenjaki in zdravniškimi krogi, lepopisje in tiskarstvo ter obveščevalna dejavnost.

LEPOPISNI PRIROČNIKI – UČBENIKI KRIPTOGRAFIJE

Zgodbo je pravzaprav treba začeti z Ludovicom Arrighijem, tiskarjem in avtorjem več priročnikov o tehnikah pisave papeške kurije, imenovane *cancelleresca*, ki je natisnil prva Trissinova dela. Prav Trissino je Arrighija priporočil papežu Klemenu VII. kot mojstra, ki je v tiskarske črke znal preliti vso eleganco lastnega rokopisa, primerne za pisarja apostolske *cancellerie* (Steinberg, 1955, 53).

Čeprav so se rokopisni elementi v tiskani knjigi ohranili še dolgo v 16. stoletje (McKitterick, 2006, 33–38), je kaligrafija s pojavom tiskarstva izgubila množič-

nost, hkrati pa postala bolj cenjena posebej za dragocenejšje in pomembnejše dokumente, svečana besedila in podobno. Učenje kaligrafije in prodaja takih priročnikov sta zato postala donosen posel, za italijanske dežele pa tudi pomemben izvozni artikel (Morison, 1990, 151–152). V tej luči moramo gledati tudi Arrighijevo dejavnost, posebej ko je (verjetno leta 1523) zapustil Rim in v Benetkah s pomočjo graverja Eustachia Celebrina iz Vidma natisnil blokovsko knjigo *Il modo da temperare le Penne con le varie Sorti de littere*. Po natančni analizi dogodkov in takrat natisnjenih del je Morison ugotovil, da je beneški graver Ugo Da Carpi, ki mu je Arrighi jeseni leta 1523 zaupal izdelavo tiskarskih blokov za drugo knjigo *La Operina*, z delom namenoma zavlačeval in tako omogočil beneškemu konkurentu Taglienteju,¹⁷ da je leta 1525 uspešno izdal svoj učbenik lepopisja *Lo presente libro insegna la vera arte de lo eccellente scriuere* (Morison, 1990, 180, 186). Med čakanjem na Da Carpijev izdelek je Arrighi za družabnika vzel Lautizia Perugina, ki je začel izdelovati tiskarske črke. Kaj je to pomenilo za Trissina, ki mu je Arrighi tiskal knjige septembra in oktobra istega leta (1524) s premičnimi tiskarskimi črkami? Morda se je kot njegov znanec in mecen nehote znašel sredi hudega boja za knjižni trg, boja, ki ni bil ne pravičen ne pošten. Ni jasno, če sta se Arrighi in Trissino srečala še pred plenjenjem Rima spomladi 1527, a med raziskovalci Trissinovega življenja in dela v splošnem velja, da ko je pisal z Murana 10. oktobra 1526, je pri sebi imel matrice in kalupe Arrighijevih tiskarskih črk (Morison, 1990, 174, 176, 191; Quondam, 1980, 70). A kako je prišel do njih? Morda v zameno za finančno pomoč, ki naj bi jo nudil Arrighiju za stroške sodnega pregona Da Carpija (Morison, 1990, 200)? Morda pa si jih je pridobil na nečeden način, ko so se odnosi z Arrighijem poslabšali? Trissino namreč v uvodu v delo *Epistola del Trissino* (...) zelo pohvali Arrighijevo spretnost pri oblikovanju in izdelavi tiskarskih črk ter tisku. Kaže pa, da to slednjemu ni preprečilo, da je že nekaj mesecev kasneje natisnil tudi dva temeljita odgovora na Trissinov predlog črkopisne reforme, Firenzuolovega *Discacciamento de le nuoue lettere, inutilmente aggiunte ne la lingua toscana* in Tolomejevega *Il Polito*. Ne bi čudilo, če bi mu Trissino to potezo hudo zameril, kar bi v napetem ozračju boja za prvenstvo in tržišče lepopisnih priročnikov lahko imelo tragične posledice. Ali ne bi bilo najmanj sumljivo, če bi človek "izginil" med plenjenjem Rima?

Zakaj pa so bili lepopisni priročniki tako pomembni? Poleg odličnosti, možnosti vstopa v svet "posvečenih" in dostopa do boljše službe so namreč nudili tudi učenje šifriranja, zelo pomembne obveščevalne dejavnosti, s katero so se ukvarjali mnogi priznani učenjaki, na pri-

17 Giovanni Tagliente je bil beneški matematik in lesorezec, sicer učitelj kaligrafije v šoli beneške cancellerie, kasneje pa njen tajnik (Censimento nazionale delle edizioni italiane del XVI secolo).

mer Partenio in Giovanni Soro, ki je bil, prav kot Tagliente, tajnik dožve *cancellerije* in prvi mož beneške kriptografije.¹⁸ In tu srečamo Arrighijevega neposrednega tekmeca Taglienteja, ki je prav v delu *Lo presente libro (...)* poleg tehnike ustaljenih pisav ponudil tudi učenje kriptografije (*le inziperate*) (Preto, 2004, 274, 276). Ker je v Arrighiju videl nevarnega tekmeca, lahko sklepamo, da je take vsebine ponujal tudi slednji. Tudi s tem se v drugačni luči pokažejo Arrighijeva nesrečna usoda, skrivnostna vloga Giangiorgia Trissina in njegovo sodelovanje z Zanettijem. Beneška oblast si je z dostopom ljudstva do nižjih, a pomembnih in častnih služb v državni administraciji namreč kupovala kolektivno zvestobo kot nadomestek za politično zapostavljenost, posameznikova zvestoba pa je bila cena, ki jo je za to morala tvegati. V državno upravo je dobila mnogo tajnikov, pisarjev, notarjev in podobno, ki so imeli dostop do zaupnih podatkov (Pullan, 2002, 13). Celo rubrikatorji svečanih (diplomatskih ipd.) pisem so bili tarča vohunov in sami potencialni informatorji (Preto, 2004, 202).

ALI JE TRISSINOVE KNJIGE LETA 1529 RES TISKAL BARTOLOMEO ZANETTI?

Bartolomeo da Bressa (Brescia) Zanetti iz Casterzaga je tiskal klasične grške knjige, pa tudi liturgične in besedila v moderni grščini. Tiskarstva se je izučil v Firencah pri Filippu Giunti v drugem desetletju 16. stoletja. Nato je živel v Benetkah, leta 1520 pa je v samostanu Fontebuona pri Camaldoliju tiskal knjigo pravil samostanskega življenja in o življenju svetega Romualda. V naslednjih letih je Zanetti sicer tiskal knjige ali vsaj sodeloval pri tiskanju, Laytonova pa domneva, da se po letu 1540, ko je tiskarsko opremo s črkami vred prodal Gabrielu Giolitu de' Ferrariju, njegovo ime v knjigah ne pojavlja več (Layton, 1981, 143). Prav leta 1543 pa je natisnil knjigo, ki z veliko verjetnostjo potrdi, da se za Tolomeom Ianiculom skriva Bartolomeo Zanetti.

Nekatere Trissinove knjige, ki jih je leta 1529 natisnil Zanetti pod psevdonimom Ianiculo, so danes dostopne tudi v Sloveniji (Narodna in univerzitetna knjižnica in Pomorski muzej – Museo del mare Sergej Mašera Piran – Pirano) in v Benetkah (Biblioteca Nazionale Marciana). Z analizo nekaterih dovolj povednih elementov materialne podobe teh knjig bomo skušali pokazati, da jih je natisnil manj pazljiv tiskar z manjšo, verjetno prenosno tiskarsko prešo na en poteg, s skromnim naborom tiskarskih črk, papir pa je naročnikov oziroma avtorjev pisemski papir – značilnosti, ki ustrezajo tako Zanettiju, ki je bil potujoči in priložnostni tiskar, kot Trissinu, ki se je želel predvsem proslaviti, ne da bi v izid knjig vložil

veliko denarja. Seveda se moramo zavedati mej take analize: ker ne poznamo naklade, bi morali pristati na parcialne rezultate, tudi če bi imeli na voljo vse še obstoječe izvode. Morda bi izvodi knjig, ki jih ne poznamo, nudili drugačne sklepe.

PAPIR

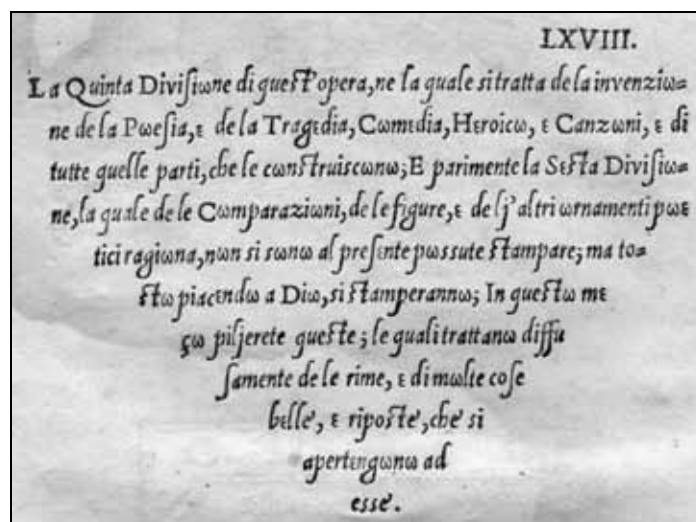
Ročno izdelan papir je ena bistvenih značilnosti antikvarne knjige. Zanj so značilne redkejšje debelejšje in gostejše tanjše vodne črte, vodni znak in pomožni vodni znak, to je sledi papirniškega sita, vidne, če pogledamo papir proti svetlobi, in tako imenovana brada, neravni robovi, ki jih v neobrezanih knjigah zasledimo še v 18. stoletju. Iz smeri poteka vodnih črt in lege vodnega znaka lahko med drugim ugotovimo sestavo snopiča in način prepogibanja tiskovne pole, velikost originalne pole, način postavitve besedila in uporabo različnih vrst papirja pri tisku ene knjige (Zappella, 2001, 99). Prav zaradi podobnosti signeta in vodnega znaka v Trissinovih knjigah iz leta 1529, kar odstopa od siceršnjih navad tiskarjev tistega časa, smo posumili v identiteto tiskarja. Ker je papir predstavljal okoli 50–65 odstotkov stroškov izdaje knjige, so ga tiskarji varčno porabljali in pazili na dinamiko kupovanja: da bi se izognili stroškom nepotrebne naročanja in vezavi kapitala v zalogah, so kupovali zelo natančno odmerjene količine papirja, ki so jih porabili pred naslednjim nakupom. Najprej so porabili ves papir enega naročila (tipa, kakovosti, dobavitelja), preden so posegli po drugem. Zato lahko z bibliološko analizo izdaje neke knjige oziroma opusa nekega tiskarja v določenem časovnem obdobju odkrijemo več plasti različnih papirjev, ki ustrezajo fazam proizvodnega procesa (Harris, 1998, 302–303; Gaskell, 1985, 142; Fahy, 1995, 46). Papir Trissinovih knjig iz leta 1529 je debelejši od takrat običajnih tiskarskih papirjev in površina bolj grobo obdelana. Večinoma se pojavlja vodni znak, ki je enak tiskarskemu signetu, to je grbu Trissinove rodbine, v manjši meri pa tudi papir drugačne kakovosti, barve in vodnega znaka (neznačilnim za takratne tiskarske papirje). Kaže, da Trissino ni vnaprej poznal obsega in naklade svojih del, ki jih je nameraval natisniti, Zanetti pa ni bil uveljavljen tiskar z možnostjo (rednega ali zadostnega) nakupa papirja.¹⁹ Zanimariti pa ne smemo finančne plati investicije, saj knjige niso bile namenjene prodaji, ampak sodelovanju v tako imenovani črkopisni vojni ter širjenju slave in odličnosti avtorja. Trissino namreč svojih del ni ponujal v branje zaradi zaslužka ali ker bi rad slišal kritike, ampak zaradi občudovanja, ki bi ga z njimi požel (Floriani, 1980, 56). Moral jih je torej podariti. Verjetno je za tisk uporabil

18 O socialnem statusu tajnikov dožve *cancellerije* in častnem mestu na procesijah: Muir, 1984, 40; King, 1989, 91–105.

19 Tudi če je Trissino za tisk svojih del naročil papir boljše kakovosti z vodnim znakom v podobi svojega grba, se je uštel pri nakladi oz. med tiskanjem višal naklado. A v tem primeru, glede na svojo težnjo po odličnosti, bi verjetno poskrbel, da so vsa dela natisnjena na enakem papirju.

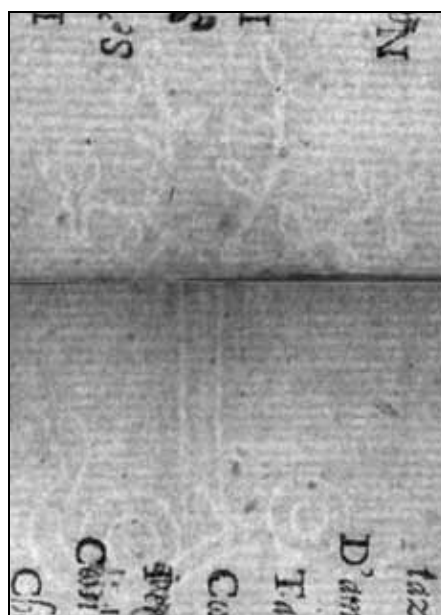
svoj pisemski papir, ki ga je v tem obdobju imel večje količine, saj je bil v letih 1521–1529 spet v papeževi diplomatski službi (Faggin, 1980, 29).²⁰ Da je knjige podarjal, priča tudi navedba v sedmi vrstici na recto

strani 68. lista knjige *La poetica*, kjer bralcu pove, da petega in šestega dela trenutno ni mogel natisniti (morda zaradi pomanjkanja papirja?), torej bo dobil (*piljerete* – prijeti, vzeti, jemati (Šlenc, 1997, 787)) le prve štiri dele.

Sl. 2: Tudi zaradi sedme vrstice na recto strani 68. lista knjige *La poetica* posumimo, da je Trissino knjige podarjal (Trissino, 1529, LXVIIIr).

Fig. 2: The seventh line on the recto side of page 68 of the book *La poetica* is one of the reasons from which one can infer that Trissino used to donate his books (Trissino, 1529, LXVIIIr).

Sl. 3, 4: Trissinov signet z začetnico tiskarja (levo) in vodni znak²¹ (desno) (Trissino, 1529).

Fig. 3, 4: Trissino's signet featuring the printer's initial (left) and Trissino's watermark²² (right) (Trissino, 1529).

²⁰ Vohuni so bili zelo aktivni od maja 1526, ko so se Benetke priključile Cognaški ligi, do bolonjskega mira decembra 1529, ki je zaključil beneško (ponovno) osvajanje terraferme (Preto, 2004, 305).

²¹ Ker je vodni znak pri formatu kvart prav na prepogibu, je slika sestavljena. Razmerje veli kosti obeh slik ne ustreza resnični.

²² In quarto format, the watermark is impressed at the page folding and so the image is composed of two parts. The size of the two figures does not correspond to their real size.

SNOPIČI

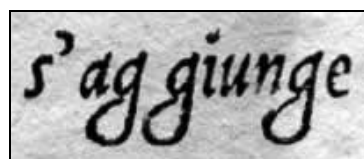
Osnovna enota knjige je tiskovna pola. Snopiči Trissinovih knjig iz leta 1529 so večinoma sestavljeni iz dvakrat prepognjene tiskovne pole z vodnim znakom v obliki rodbinskega grba na prepogibu in vodoravnimi debelejšimi vodnimi črtami, torej je format kvart (4°). Pojavljajo pa se tudi snopiči s papirjem drugačne barve in kakovosti, z drugačnim vodnim znakom in navpičnimi debelejšimi vodnimi črtami (na primer snopiča A in D v knjigi *Dante De la volgare eloquenzia*). V teh primerih je bila torej uporabljena pola drugačne velikosti. Sestava nekaterih snopičev pa kaže, da je bila tiskovna pola že pred tiskanjem razrezana. Vodni znak se namreč pojavlja v nepravilnem zaporedju, snopič C knjige *Dialogo del Trissino intitolato il Castellano* tvorita lista (tako imenovana bifolija) z različno usmerjenostjo vodnih črt, snopič A pa trije listi z navpičnimi in en z vodoravnimi vodnimi črtami. Sklepamo lahko, da je tiskarju v neki fazi dela začelo primanjkovati papirja in je manjkajoče strani natisnil na papirju druge vrste in drugega formata. Sestava snopičev kaže na to, da so pred tiskom tiskovno polo razpolovili (Harris, 2004, LIX), kar je bilo treba samo pri tiskanju s tako imenovano prešo na en poteg, s katero so hkrati lahko tiskali samo stran za stranjo oziroma polovico tiskovne pole, ne pa cele pole naenkrat.²³ Posledica takega tiska na

formatih, manjših od folija (2°), je zato pogosto nepravilno zaporedje listov z vodnim znakom in brez nje-ga (Harris, 1996, 13).

ZAPIS

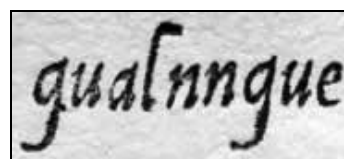
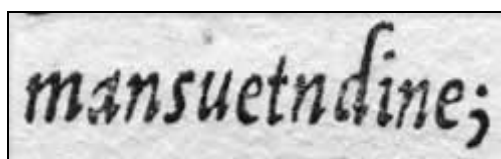
Knjige, ki jih je tiskal Arrighi v Rimu leta 1524, so brez vsakršnih okrasnih elementov, včasih tudi brez naslovne strani, saj so bile namenjene nadaljnji rokopisni obdelavi. Kot Arrighi je tudi Zanetti združeval rokopisno in tiskarsko dejavnost (Richardson, 1999, 8–9), zato so tudi knjige, ki jih je slednji tiskal za Trissina, brez sicer priljubljenih okrasnih elementov (inicialke, vinjete, miniature ...). Možno je, da zanje ni imel tiskarskega materiala, lahko pa jih ni želel uporabiti, ker so bile knjige namenjene bralcu, ki bi jih kasneje dal okrasiti, morda pa je tako želel avtor, da bi bolj poudaril svoje črkopisne zamisli.

V besedilu knjige *La poetica* je občasno uporabljena dvojna tiskarska črka g, pogosteje pa manj estetsko in prostorsko potratnejše zaporedje dveh g-jev, kar je v nasprotju s Trissinovo težnjo po odličnosti. Tudi v drugih knjigah je mnogo zamenjav črk s in f, u in n, b in h, namesto Σ pa je uporabljena za 90° zasukana črka M. Sklepamo lahko, da je tiskarja pestilo pomanjkanje tiskarskih črk.²⁴

Sl. 5: Uporaba ene dvojne in dveh tiskarskih črk za dvojni g (Trissino, 1529, XVIII (f. e3r), VIIv (f. b3v)).

Fig. 5: One double letter and two separate letters were used to print double g (Trissino, 1529, XVIII (f. e3r), VIIv (f. b3v)).

Sl. 6: Tiskarski napaki zaradi uporabe obrnjene tiskarske črke n tudi za u (oz. obratno) (Trissino, 1529, f2r).

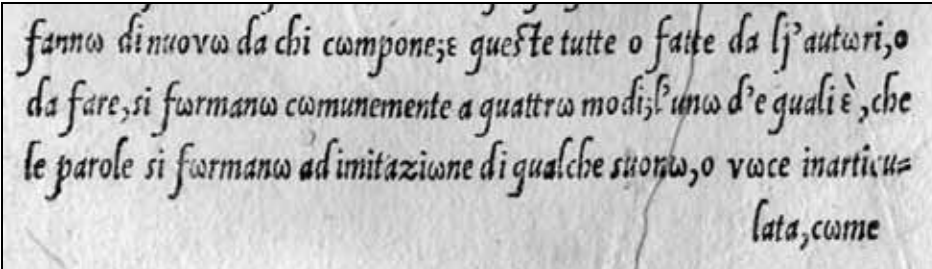
Fig. 6: Two printing mistakes caused by turning the letter n upside down in order to get u (and vice versa) (Trissino, 1529, f2r).

23 Nemogoče je, da bi se dva različna vodna znaka pojavila v istem snopiču, če je sestavljen iz ene same tiskovne pole (Zappella, 2001, 100; 1999, 276–277). Pola je bila torej razrezana že pred tiskom (Prim. Shaw, 1986; Gaskell, 1985, 42). Tak način tiskanja je izviral iz proizvodnje rokopisnih knjig. V podobnem primeru Harris sklepa na ekonomske težave tiskarja (Harris, 1996, 18).

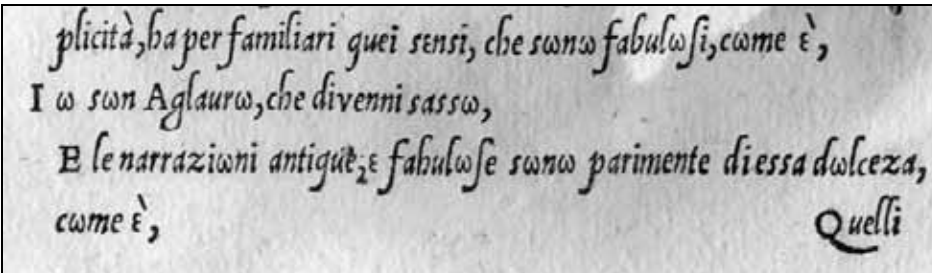
24 Griffith in Seganti, ki obravnavata Trissinovo besedilo *Epistola* s stališča besedilne kritike in ekdotike, pripisujeta marsikatero spremembo v črkopisu glede na izdajo leta 1524 napakam stavca in manjši pozornosti avtorja oz. (odsotnosti) korektorja (Griffith, Seganti, 1986, 164). Glede na druge značilnosti Trissinovih izdaj leta 1529 pa je to verjetno posledica pomanjkanja (tudi) grških črk.

Tej situaciji najbolj ustreza delo s tako imenovano prešo na en poteg, ki omogoča hitro ponovno uporabo črk in s tem usklajeno delo delavcev na preši in stavcev (prim. Bertoli, 1989, 312; Hellinga, 1986, 167–168). Stavci pa se niso mogli izogniti neprijetnosti, ki jo je povzročal tak "varčen" način tiska. Naenkrat so namreč lahko natisnili samo dve strani, ki sta zaporedni samo na notranji strani snopiča (v primeru kvarta, ki je predmet našega zanimanja, strani 2v in 3r). Stavc je torej v vseh drugih primerih, razen na strani 2v, moral prelom strani stalno prilagajati že natisnjenemu besedilu (prim. Shaw, 1986, 284). Če se besedilo ni končalo natančno tam, od koder se je nadaljevalo na že natisnjenih straneh, je sta-

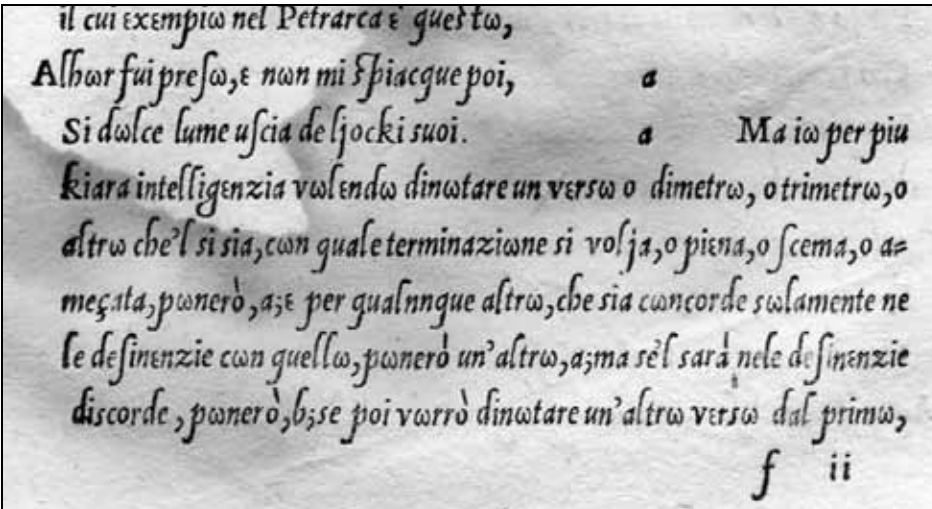
vec imel na razpolago več možnosti: če je prostora ostajalo, je lahko razrešil okrajšave in akronime, vstavil je interpunkcijske znake, večje razmake med besedami ali celo daljšo besedo namesto krajše, če pa je prostora primanjkovalo, je postopal obratno, uporabil je več okrajšav, krajše besede in manjše razmake med besedami, izpuščal je interpunkcijo (Harris, 1998, 307–308). Tudi pri Trissinovih knjigah iz leta 1529 opazimo, da predvsem zadnje vrstice na strani nimajo homogenega dukta, pogosto so zamaknjene, razmaki med besedami so nesorazmerno veliki ali majhni, v vrstici s kustodami se pogosto znajde beseda, ki tja ne sodi in podobno.

fanno di nuovo da chi compone; e queste tutte o fatte da l'authori, o
da fare, si فرمانند comunemente a quattro modi; l'uno d'è quali è, che
le parole si فرمانند ad imitazione di qualche suono, o voce inarticu-
lata, come

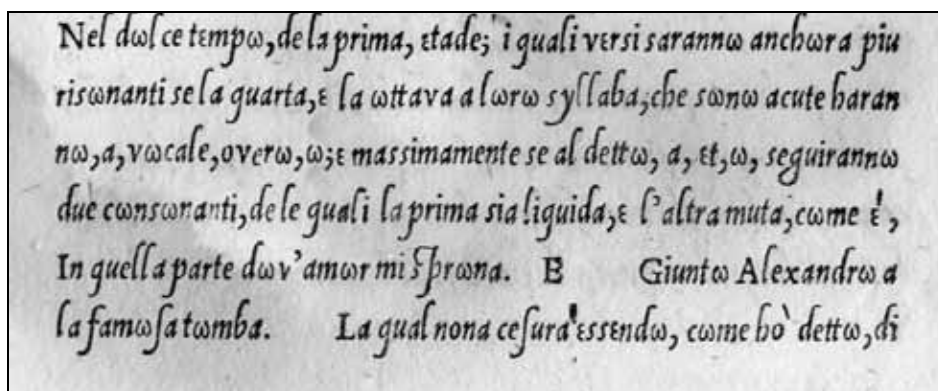
plicità, ha per familiari quei sensi, che sono fabulose, come è,
Io son Aglaurus, che divenni sassu,
E le narrazioni antiche; e fabulose sono parimente di essa dolcezza,
come è, Quelli

il cui esempio nel Petrarca è questo,
Alhor fui preso, e non mi spiacque poi, a
Si dolce lume uscia de li occhi suoi. a Ma io per piu
kara intelligenza volendo dinotare un verso o dimetro, o trimetro, o
altro che'l si sia, con quale terminazione si volja, o piena, o scema, o a-
meçata, poverò, a; e per qualunque altro, che sia concorde solamente ne
le desinenzie con quello, poverò un' altro, a; ma se'l sarà nele desinenzie
discorde, poverò, b; se poi vorrò dinotare un' altro verso dal primo,
f ii

Sl. 7: Ko je primanjkovalo prostora, je besedilo zasedlo tudi vrstico za kustodo ali se začelo v že zasedeni vrstici (Trissino, 1529, IIIIv (f. a4v), VIIIv (f. b4v), XXII (f. f2r)).

Fig. 7: The lack of space was solved by placing the text in the line reserved for the catchword or by starting it in a line already occupied (Trissino, 1529, IIIIv (f. a4v), VIIIv (f. b4v), XXII (f. f2r)).

Sl. 8: Ko je prostora ostajalo, so razmake med besedami povečali (Trissino, 1529, XX (f. e4r)).

Fig. 8: Space between words was increased when there was too much space available (Trissino, 1529, XX (f. e4r)).

Knjige so bile torej tiskane s prešo na en poteg, kjer je delovni proces potekal po "formah", straneh oziroma polovicah tiskovne pole. Ker so v severni Italiji poznali večjo prešo, ki je uspešno natisnila celo polo naenkrat, že vsaj od leta 1476, lahko domnevamo, da so manjše preše in nepopolne zbirke tiskarskih črk uporabljali potujoči oziroma priložnostni tiskarji (Zappella, 2001, 242, 390), torej tudi Zanetti.²⁵

ZANETTI SE IZDA SAM: V SLUŽBI AMBASADORJA PELLICIERA – PISAR ALI VOHUN?

Pogosto se zgodi, da šele naključna najdba odpravi morebitne dvome. Tokrat je bil odločilen medmrežni katalog italijanskih tiskov iz 16. stoletja, ki odkriva vsaj dve knjigi, ki ju je Zanetti natisnil po zaprtju tiskarne leta 1540. Poleg zadnje Trissinove knjige iz leta 1548 je to bila tudi leta 1543 natisnjena medicinska knjiga *In Antidotarium*, v kateri se skupaj pojavita Trissinov rodbinski znak kot signet in ime tiskarja Bartolomea Zanettija. Zakaj pa je prav v to knjigo natisnil signet, pod katerega se je štirinajst let prej podpisoval s psevdonimom? Kakšno vlogo je pri tem imel Trissino?

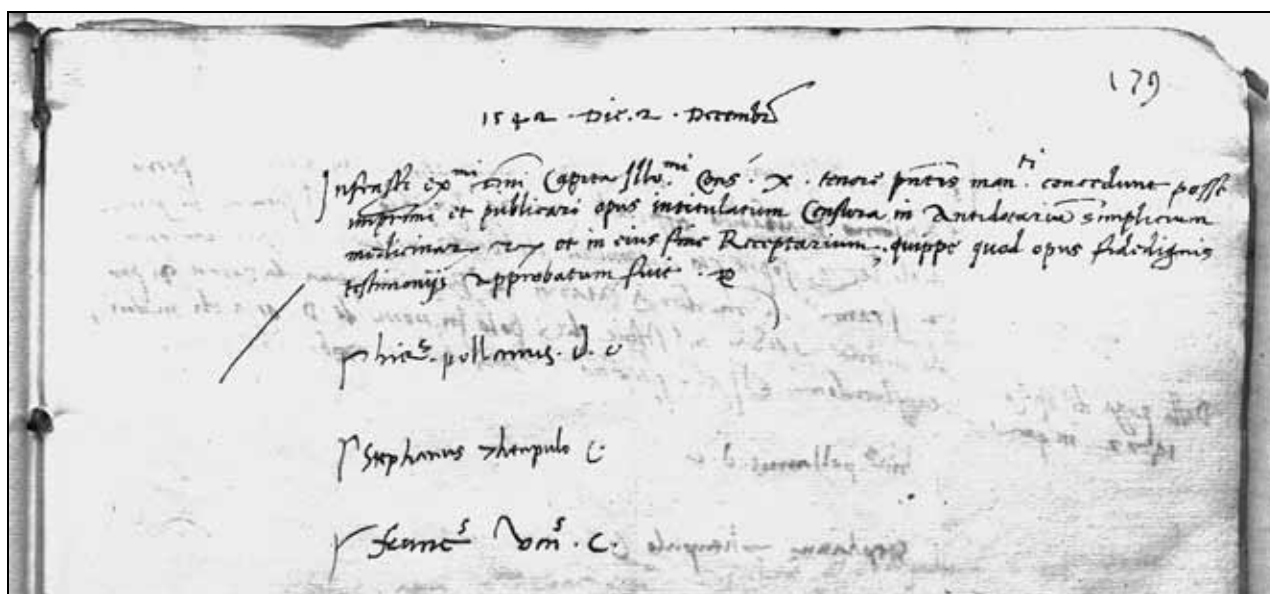
Kaže, da je bil Zanetti ozko povezan s krogom izobražencev, ki so grške knjige prepisovali v hiši francoskega ambasadorja vsaj od smrti doža Loredana (1521) (Stevanoni, 2002, 84). Francija je bila v tistem času odkrita zaveznica Turčije, uporaba grških črk in drugih kaligrafskih elementov pa je izražala bližino idej in naklonjenost bizantinskemu svetu. Tudi arhitektonske značilnosti grških cerkva v nekaterih beneških cerkvah (tudi sv. Mihaela v Muranu) so materializirale težnje tistih patricijskih krogov, ki so v Benetkah videli novi Konstantinopol. Da je bilo prav v teh cerkvenih krogih informacijsko središče protibeneških navez, priča poro-

čilo beneškega oratorja v rimski kuriji iz leta 1525. Junija je namreč papež s pretvezo, da morajo oddati nek znesek denarja in finančno poročilo, v Rim poklical priorje treh muranskih samostanov, med katerimi je bil poleg sv. Salvatorja in sv. Lene tudi sv. Mihael. Beneški obveščevalec v Rimu je uspel ugotoviti, da vzrok za potovanje niso bila finančna poročila, ampak zaupne informacije, *secretissime* (ASV, 2).

O interesni in funkcionalni povezavi med tiskarstvom, grškimi učenjaki in pisarji, medicino ter tajnimi službami priča tudi privilegij za knjigo, ki jo je pod bolj ali manj učinkovito zaščito francoskega ambasadorja v Benetkah Guillaumea Pelliciera, sicer montepellierskega škofa, leta 1536 natisnil Zanetti. To je bila grška priredba zelo popularnega priročnika za razumevanje biblijskih zgodb z naslovom *Fioretti di tutta la Bibbia*, od katere so si založniki obetali velik dobiček. Ker je avtor oziroma prireditelj za grško govoreče občinstvo, Ioannikos Kartanos, v teh letih bil v beneškem zaporu zaradi spora med ortodoksno in uniatsko cerkvijo, za tisk ne bi dobili dovoljenja senata oziroma Sveta desetih. Zato se je kot avtor v prošnji za dovoljenje za tisk in privilegij predstavil Giovanni Francesco Trincavelli, sicer sin založnika (in znanega zdravnika, prevajalca antičnih avtorjev) in korektor grških knjig, ki jih je tiskal Zanetti (Layton, 1981, 139). Samo ugibamo lahko, če je tako želel zaščititi avtorja ali pa tiskarja. Privilegij govori tako (ASV, 3):

Al Zuanfranco Trincavella (...) che havendosi molto affaticato nelli fioretti della biblia in lingua greca vulgar (...) che alcun altro p[er] X anni non possa stamparli in questa città ne' altrove nel Do[minio] suo ne stampati vender sotto pena de pagar d[ucati] cento et perder li libri.

25 Pri takem načinu dela za anglosaško bibliografijo načeloma velja, da interpunkcija ni rezultat hotenj avtorja besedi la, ampak navad stavcev. S stališča zgodovine jezika pa se najvažnejše dogaja v fazi priprave rokopisa za postavitev tiskovne forme, kar delajo korektorji (Chartier, 2002b, 118).

Sl. 9: Dovoljenje za tisk knjige (*Censura*) *In Antidotarium* (...) (ASV, 5).

Fig. 9: Permission to print the book (*Censura*) *In Antidotarium* (...) (ASV, 5).

Po letu 1539 se je Zanetti vse manj posvečal tiskarstvu, več pa pisarskemu (in morda donosnejšemu obveščevalskemu) delu za francoskega ambasadorja. Sodelovanje je bilo očitno uspešno, saj je leta 1540 vsaj začasno zaprl tiskarno. Prav v tem času pa je španski ambasador v Benetkah Diego Hurtado de Mendoza organiziral vohunsko mrežo, ki je v Španijo, habsburško zaveznico, posredovala informacije o turških vojaških zadevah (Preto, 2004, 119). In prav zanj je kot pisar delal Zanettijev mlajši sin Camillo (Layton, 1981, 138)!²⁶ Bartolomeo je torej dobro poznal krog grških menihov, učenjakov in pisarjev, ki so se ukvarjali tudi z založništvom, prepisovanjem grških knjig in tiskarstvom, očitno pa tudi z obveščevalno dejavnostjo. Knjige je tiskal tudi za Antoniosa Eparchosa, vodjo grške šole v Milanu, ki jo je ustanovil sam Franc I. Slednji je Eparchosu tudi financiral izid nekaterih knjig, ki jih je tiskal Zanetti (Layton, 1981, 143).

A ključ do razumevanja Zanettijeve vloge in razlogov za uporabo psevdonima za tisk Trissinovih knjig leži v knjigi z naslovom *In Antidotarium* (...), kjer se skupaj pojavita Trissinov rodbinski znak in navedba tiskarja Bartolomea Zanettija. Če bi se zadovoljili z ugotovitvijo, da sta bila Ianiculo in Zanetti ena in ista oseba, bi spregledali razloge, zaradi katerih je Zanetti natisnil Trissinov signet v knjigo, s katero le-ta ni imel nobene (očitne) povezave. Ker pa tako ravnanje odstopa od običajne prakse, knjiga obravnava medicinsko problema-

tiko strupov in protistrupov, nastala pa je v krogu grških učenjakov, ki so delali za francoskega ambasadorja, je vredna podrobnejšega pregleda. V italijanskih javnih knjižnicah je vsaj sedem ohranjenih izvodov, eden je dostopen tudi v univerzitetni knjižnici v Bologni v zbirki renesančnega zdravnika (!) Aldrovandija. Na strani a2r beremo, da je knjiga posvečena prav ambasadorju Pellicieru (ki je očitno tudi financiral tisk). Dovoljenje za njen tisk je Svet desetih izdal 2. decembra 1542, nekaj mesecev po razvpleti aferi, imenovani *I Segretari del 1542*, in Pellicierovi vrnitvi v Francijo.

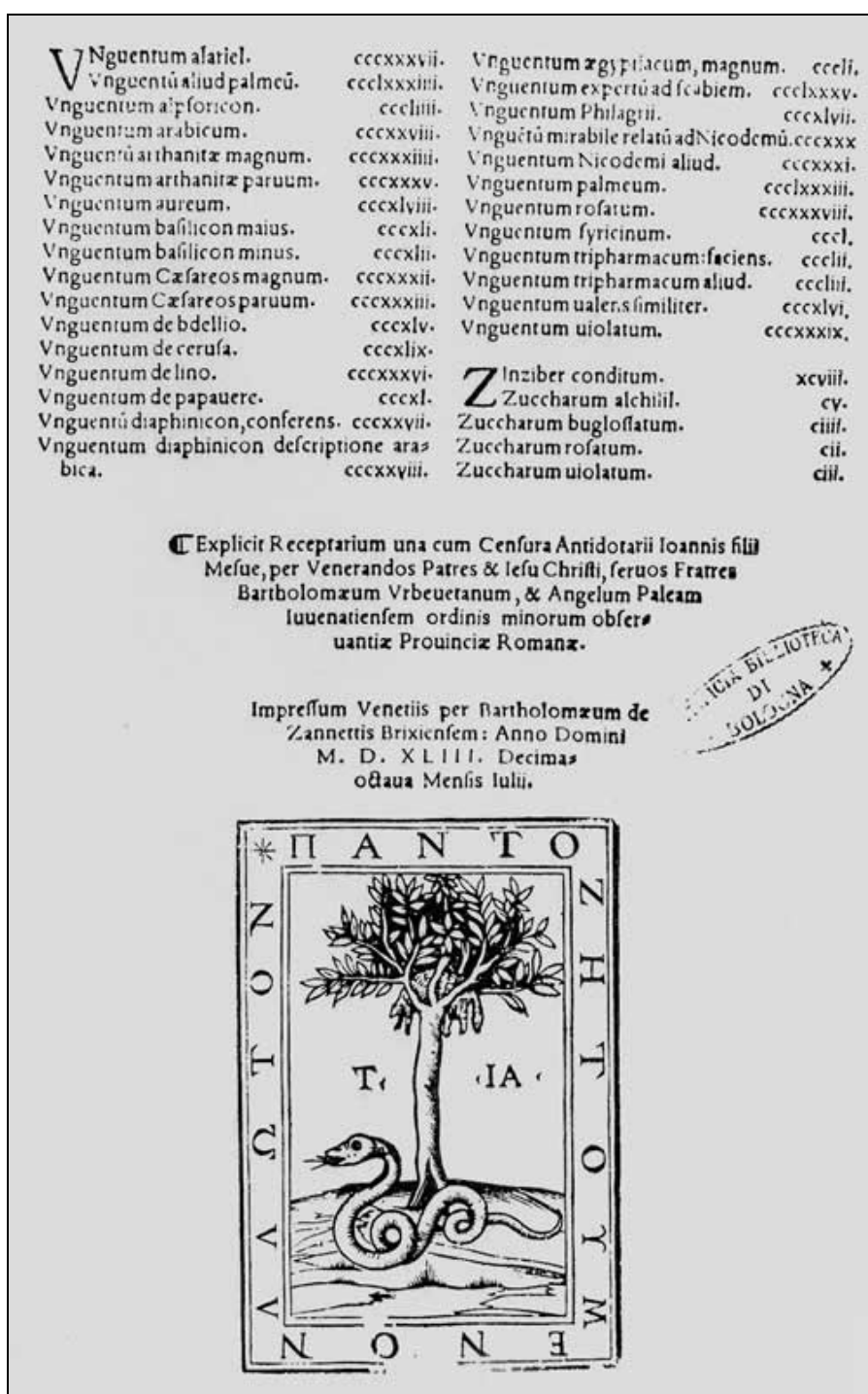
V dovoljenju se Pellicierovo ime seveda ne pojavlja. Odgovornost je moral prevzeti nekdo drug, morda Zanetti sam, ki v zaroto (vsaj uradno) ni bil vpleten.

BEG INFORMACIJ IN ŽENSKA ZGOVORNOST – AFERA I SEGRETARI DEL 1542

Po triletni vojni (1537–1540) so bile Benetke sicer pripravljene odstopiti nekaj ozemlja Turčiji, a pogajalcu Badoerju je Svet desetih zabičal, da se o prepustitvi lahko pogovarja samo v skrajnem primeru. Turški pogajalci pa so že v začetku pogovorov zahtevali vse, kar je Svet desetih v največji tajnosti sklenil žrtvovati v skrajni sili. Badoer seveda ni imel izbire – vrnil se je osramočen in osumljen izdaje, ta mir pa je Benetkam naložil tehten razmislek o novih kolonialnih razmerjih v Sredozemlju (Pedani, 1994, 151). Ko je Svet desetih razpisal nagrado

26 Več o tem ambasadorju v: Cozzi, 1995, 35.

27 Listine procesa v: ASV, 4.

Sl. 10: Kolofon in signet knjige *In Antidotarium* (Bartolomeo da Orvieto, 1543 (f. FF2r)).

Fig. 10: Colophon and signet of the book *In Antidotarium* (Bartolomeo da Orvieto, 1543 (f. FF2r)).

za katerokoli informacijo, ki bi pojasnila neuspeh mirovnih pogajanj, je Girolamo Martolosso, sicer ljubimec soproge Agostina Abondia, enega od tajnikov Sveta desetih, razodel vse, kar mu je ženska v intimnih trenutkih izklepetala.²⁷ Pellicierju sta skrajne meje Badoerjevih

pogajanj s Turki sporočila Costantino in Nicolò Cavazza, prvi tajnik Sveta desetih, drugi Senata, oba pa plačanca francoskega kralja. Po škandalu je Pellicier zbežal, svoje pisarje pa pustil v nezavidljivem položaju. Kot sokrivca so usmrtili tudi župnika z Murana Valierja. Viri

o tej veliki izdaji so skopi, saj je Svet desetih želel kar najhitreje zaključiti sodne procese zaradi neslavne vpletenosti beneških plemiških rodbin in celo svojih članov v umazane posle (Romanin, 1857, 59–63; Preto, 2004, 75–76; 2006, 124).

Medicinska knjiga o pripravi in uporabi strupov in protistrupov, ki so jo na podlagi srednjeveških virov uredili in za tisk pripravili grški učenjaki v francoski ambasadi, tajnem obveščevalnem središču, financiral glavni krivec beneškega neuspeha na pogajanjih s Turki, tiskal pa Zanetti, je torej morala iziti v zelo neugodnem trenutku. Posvetilo nosi datum julij 1542, torej mesec dni pred izbruhom škandala, dovoljenje za tisk pa je bilo izdano šele 2. decembra istega leta. Knjiga ni bila natisnjena pred julijem leta 1543. Zanetti je moral počakati, da so se strasti umirile in govornice polegale. Kot kaže, pa je z uporabo Trissinovega signeta želel doseči zaščito uglajenega književnika in diplomata, ki so mu Benetke že odpustile prohabsburške simpatije, njegov zavetnik Karel V. pa je bil odkrit sovražnik Francije.²⁸ Tudi Trissino je torej moral biti v isti družini ali vsaj v njeni bližini, razen če je tiskarju že prej prepustil lesorezni tiskovni blok lastnega signeta.

SKLEP

Za odkrivanje identitete anonimnega tiskarja smo uporabili bibliografsko analizo in skušali pokazati, da so materialna pričevanja knjige lahko primarni vir za zgodovino tiska ter na ta način shranjenih in širjenih besedil. Zgodovinska relevantnost takega vira pa seveda sloni na dopolnjevanju z drugimi, arhivskimi in drugimi, v tem primeru sekundarnimi viri. Knjiga kot izdelek tiskarskega dela s seboj nosi dokaze takorekoč iz prve roke. V našem primeru je bila pričevalnost njene materialne pojavnosti dragocena zaradi pomanjkanja drugih, na primer arhivskih virov, ki so posebej skromni v primeru raziskovanja vohunstva in drugih tajnih dejavnosti. Seveda je tudi tu pomembno kritično oceniti sam vir in

način, na katerega ustvarja pomen glede na druge zgodovinske vire. Ker navadno ne poznamo naklade knjig, tiskanih v zgodnjih stoletjih tiskarstva s premičnimi črkami v Evropi, moramo vedno upoštevati možnost, da bi analiza izvodov, ki jih ne poznamo ali niso preživeli do današnjih dni, nudila drugačne rezultate. Tudi v isti nakladi je med tiskom lahko prihajalo do sprememb zaradi poškodb črk ali drugih delov tiskarske opreme, cenzure, avtorjevih popravkov, kot smo spoznali v Trissinovem primeru, pa celo zaradi pomanjkanja papirja. Ugotovitve bibliografske analize so neizogibno deduktivne – lastnosti, ki izstopajo iz množice "običajnih", "pravilnih", statistično dokazljivih in verjetnih, pa so indikativne in morajo zbuditi raziskovalčevo zanimanje. Kljub neznamenemu pomenu za književnost in razvoj črkopisa Trissinove knjige iz leta 1529 izstopajo zaradi materialne pojavnosti: grob in nevsakdanje debel papir, elegantna kurziva z grškimi črkami, odsotnost okrasnih elementov, široki nepotiskani robovi, nepravilen duktus vrstic, vrsta tiskovnih napak in prilagoditev besedila že natisnjenemu na prejšnjem bifoliju in drugo. Prvi dvom v identiteto tiskarja pa je vzbudil vodni znak, ki je zelo podoben signetu. Slednji je navadno založnikov ali tiskarjev, če pa se isti motiv pojavi tudi na papirju, je to manj verjetno, saj so izdelovalci papirja želeli tržiti izdelke s svojim znakom.

Z analizo nekaterih dostopnih izvodov Trissinovih knjig smo krog možnih tiskarjev uspeli zožiti na potujočega oziroma priložnostnega tiskarja z manjšo tiskarsko prešo in skromnim naborom tiskarskih črk. Na podlagi predhodnih raziskav je bil Trissinov tiskar najverjetneje Bartolomeo Zanetti, a G. Castellani niso zanimali vzroki za anonimnost. Prav tu pa se začne odvijati skrivnosten klobčič, ki odkriva tudi razmerja med pisarji in tiskarji ter njihovo vlogo v tajnih službah. Razloge za anonimnost tiskarja leta 1529 smo našli v vohunskem in zarotniškem okolju, v katerem sta delovala Trissino in Zanetti. Prav enako okolje pa je kasneje povzročilo, da se je ime slednjega pojavilo skupaj s Trissinovim signetom, kar potrjuje identiteto tiskarja.

²⁸ Tudi simbolno se je bilo treba oprati krivde na čustvenem področju, kjer naj bi tak zločin proti državi, izdaja, pustil globoke sledi v vsej plemiški kasti (prim. Boccato, 2002, 208).

SILENT PRINTER TOLOMEO IANICULO. BOOK PRINTED IN THE 16TH CENTURY AS A HISTORICAL SOURCE?

Igor PRESL

Maritime Museum Sergej Mašera Piran, SI-6330 Piran, Cankarjevo nabrežje 3
e-mail: igor.presl@guest.arnes.si

SUMMARY

The author of the article combined findings published in other articles, archival sources and bibliographical analysis of several printed books by the Italian humanist man of letters and diplomat Giangiorgio Trissino in order to dispel the doubts about the identity of Trissino's printer Bartolomeo Zanetti who used the pseudonym Tolomeo Ianiculo to hide his real name when working with Trissino. Bibliographical analysis of material (non-textual) elements of some Trissino's books available nowadays revealed that they were printed in a manner corresponding to Zanetti's printing style. When printing Trissino's works in 1529, Zanetti worked as a travelling and occasional printer without his own movable type, printing press and the possibility of regular supply of paper. All these circumstances were "imprinted" on his books, which allows us to "read" them historically. The author of the article was also interested in the reasons why Zanetti decided to reject the fame he could have shared with Trissino. At that time, printers were usually proud of their work as printing required the mastery of a more advanced technique than manuscript binding. In addition, printed items reached the masses, thus increasing printers' fame and giving them the possibility of transcending their mortality, which was an important goal of a Renaissance man. The reasons for using a pseudonym were much deeper than in the case of Palladio – the pseudonym that Trissino assigned to the promising contractor Andrea di Pietro. They sprang from an environment imbued with espionage and conspiracy, with both characterizing Trissino and Zanetti's lives and work during an intense period marked by war and political intrigues. Only when reading "between the lines", one can put together a feasible and meaningful mosaic out of seemingly unconnected and arbitrary fragments of empirical "facts". What the two protagonists had in common was the knowledge of Greek and acquaintanceship with Greek scholars and medical circles, interest in calligraphy and printing, as well as in all activities necessary for intelligence and other secret services. The real identity of Trissino's printer can be inferred with great certainty from the book on poisons and antidotes that features Trissino's signet and Zanetti's real name. Having been created in the information centre of anti-Venetian alliances during a huge scandal (*I segretari del 1542*) whose main agent – the French Ambassador Guillaume Pellicier – had financed its publication, the book also confirms the suspicion that they were both involved in the intelligence service. Therefore it can be concluded that by using Trissino's signet Zanetti wanted to protect himself as Venice had already forgiven the courteous man of letters and diplomat his pro-Habsburg sympathies.

Key words: analytical bibliography, Venice, watermarks, printers, intelligence, diplomacy, 16th century, scribes

VIRI IN LITERATURA

ASV, 1 – Archivio di Stato di Venezia (ASV), Consiglio dei dieci, secreti (CXS), 1, f. 14v.

ASV, 2 – ASV, Consiglio dei dieci, secreti (CXS), 1, 19r.

ASV, 3 – ASV, Senato terra (ST), 29, 55.

ASV, 4 – ASV, Documenti Turchi (DT), 405–421.

ASV, 5 – ASV, Capi del Consiglio dei dieci (CCX), 12, f. 179r (sodobno številčenje 215).

Alighieri, D. (1529): Dante De la volgare eloquenzia. Vicenza, Tolomeo Gianicolo. Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, D 085D 051 002.

Bartolomeo da Orvieto (1543): In Antidotarium Joannis filii Mesue cum declaratione simplicium medicinarum, & solutione multorum dubiorum, ac difficilium terminorum. Venetiis, per Bartholomaeum de Zannettis. Bologna, Biblioteca universitaria, Aldrovandi Ulisse, A 5540.

Trissino, G. G. (1524b): Epistola del Trissino de le lettere nuovamente aggiunte nella lingua italiana. Roma, Lodov. degli Arrighi. Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, Dramm. D 085D 051 001.

Trissino, G. G. (1529a): Epistola del Trissino de le lettere nuovamente aggiunte nella lingua italiana. Vicenza, Tolomeo Ianiculo. Ljubljana, NUK, 2075.

- Trissino, G. G. (1529b):** Dialogo del Trissino intitolato Il Castellano, nel quale si tratta de la lingua italiana. Vicenza, Tolomeo Ianiculo. Ljubljana, NUK, 2076; Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, D 085D 051 003.
- Trissino, G. G. (1529c):** La poetica. Vicenza, Tolomeo Ianiculo. Piran, Pomorski muzej "Sergej Mašera" Piran, SK 8 TRISSINO; Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, D 085D 051 004.
- Andersen, J. (2002):** Books and readers in Early Modern England: material studies. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Barbieri, F. (1980):** Giangiorgio Trissino e Andrea Palladio. V: Pozza, N.: Convegno di studi su Giangiorgio Trissino. Vicenza, Accademia Olimpica, 191–211.
- Bertoli, G. (1989):** I segni del compositore in alcune copie di tipografia di edizioni fiorentine del XVI secolo: un po' di casistica. La Bibliofilia, 91, 1989, 3. Firenze, 307–324.
- Bocato, S. (2002):** La pena capitale a Venezia nel primo XVI secolo (1514-1525): percezione e intrecci culturali dai Diari di Marin Sanudo. Acta Histriae, 10, 2002, 1. Koper, 199–222.
- Burke, P. (2004):** Evropska renesansa: središča in obrobja. Modra zbirka. Ljubljana, Založba /*cf.
- Campioni, R. (1999):** Osservatore da un altro pianeta: Conor Fahy e il censimento delle edizioni italiane del XVI secolo. V: Harris, N.: Bibliografia testuale o filologia dei testi a stampa? Definizioni metodologiche e prospettive future. Udine, Forum, 205–211.
- Carter, H. (2002):** A view of early typography up to about 1600. London, Hyphen.
- Casamassima, E. (1963):** I disegni di caratteri di Ludovico degli Arrighi Vicentino. Gutenberg-Jahrbuch, 38. Mainz, 24–36.
- Casamassima, E. (1965):** Ancora su Ludovico degli Arrighi. Gutenberg-Jahrbuch, 40. Mainz, 35–42.
- Castellani, G. (1992):** Da Tolomeo Ianiculo a Bartolomeo Zanetti via Giovangiorgio Trissino. La Bibliofilia, 94. Firenze, 171–185.
- Chartier, R. (1994):** The order of books. Readers, authors, and libraries in Europe between the fourteenth and eighteenth centuries. Stanford, Stanford University Press.
- Chartier, R. (2001):** Testi, forme, interpretazioni. V: McKenzie, D. F.: Bibliografia e sociologia dei testi. Milano, S. Bonnard, 98–107.
- Chartier, R. (2002a):** Kratek uvod v problematiko. Monitor ISH, 4, 2002, 1–4. Ljubljana, 111–112.
- Chartier, R. (2002b):** Tekstna kritika in kulturna zgodovina. Tekst in glas, XVI.–XVIII. stoletje. Monitor ISH, 4, 2002, 1–4. Ljubljana, 112–123.
- Cozzi, G., Knapton, M. (1995):** La Repubblica di Venezia nell'età moderna. Dal 1517 alla fine della Repubblica. Torino, UTET.
- Cozzi, G., Knapton, M. (1997):** La Repubblica di Venezia nell'età moderna. Dalla guerra di Chioggia al 1517. Torino, UTET.
- Faggini, G. (1980):** Giangiorgio Trissino e l'Impero. V: Pozza, N.: Convegno di studi su Giangiorgio Trissino. Vicenza, Accademia Olimpica, 23–37.
- Faggioni, L. (2002):** Disordini in una famiglia dell'aristocrazia vicentina: i Trissino nella seconda metà del '500. Acta Histriae, 10, 2002, 2. Koper, 285–304.
- Fahy, C. (1995):** Roberto Ridolfi e lo studio bibliologico della carta. La Bibliofilia, 97, 1995, 1. Firenze, 35–57.
- Field, J. V., James, F. A. (1993):** Renaissance and revolution: humanists, scholars, craftsmen and natural philosophers in early modern Europe. Cambridge, Cambridge University Press.
- Floriani, P. (1980):** Trissino, la "questione della lingua", la Poetica. V: Pozza, N.: Convegno di studi su Giangiorgio Trissino. Vicenza, Accademia Olimpica, 53–66.
- Gaskell, P. (1985):** A new introduction to bibliography. Reprinted with corr. New York, Oxford University Press.
- Gilmont, J.-F. (1990):** La Réforme et le livre: l'Europe de l'imprimé (1517-v. 1570). Paris, Cerf.
- Ginzburg, C. (1976):** Il formaggio e i vermi: il cosmo di un mugnaio del '500. Torino, Einaudi.
- Ginzburg, C. (1993):** Microhistory: two or three things that I know about it. Critical inquiry, 20. Chicago, 10–35.
- Griffith, G. T., Seganti, P. (1986):** On some problems of editing the *Σπιστολα* del Trissino de le lettere nuovamente aggiunte ne la lingua italiana. V: Lepschy, A. et al.: Book production and letters in the Western European Renaissance: essays in honour of Conor Fahy. London, The Modern Humanities Research Association, 147–165.
- Harris, N. (1996):** Una pagina capovolta nel "Filocolo" veneziano del 1472. La Bibliofilia, 98, 1996, 1. Firenze, 1–21.
- Harris, N. (1998):** Filologia dei testi a stampa. V: Stussi, A: Fondamenti di critica testuale. Bologna, Il Mulino, 301–326.
- Harris, N. (1999):** Bibliografia testuale o filologia dei testi a stampa? Definizioni metodologiche e prospettive future. Udine, Forum.
- Harris, N. (2001):** Biblia, ovvero l'ottimismo bibliografico. La Bibliofilia, 103, 2001, 2. Firenze, 181–200.
- Harris, N. (2004):** Introduzione: la bibliografia e il palinsesto della storia. V: Tanselle, G. T.: Letteratura e manufatti. Firenze, Le Lettere, IX–LXVIII.
- EDIT16 (2007–05):** Censimento nazionale delle edizioni italiane del XVI secolo (EDIT16). Istituto centrale per il catalogo unico delle biblioteche italiane e per le informazioni bibliografiche. [Http://edit16.iccu.sbn.it/web_iccu/ihome.htm](http://edit16.iccu.sbn.it/web_iccu/ihome.htm).
- Jenkins, K. (1995):** Re-thinking history. London – New York, Routledge.

- Jenkins, K. (2000):** A Postmodern Reply to Perez Zagorin. *History and Theory*, 39, 2000, 2. Middletown, 181–200.
- King, M. L. (1989):** Umanesimo e patriziato a Venezia nel Quattrocento. La cultura umanistica al servizio della Repubblica. Roma, Profili.
- Layton, E. (1981):** Notes on some printers and publishers of 16th century modern greek books in Venice. *Θησαυρίσματα*, 18. Venezia, 119–144.
- Lepschy, A. et al. (1986):** Book production and letters in the Western European Renaissance: essays in honour of Conor Fahy. London, The Modern Humanities Research Association.
- Levi, G. (1995):** Nematerialna dediščina: življenjska pot piemontskega eksorcista iz XVII. stoletja. Ljubljana, ŠKUC – Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Logan, O. (1972):** Culture and society in Venice 1470–1790: the Renaissance and its heritage. New York, C. Scribner's Sons.
- Luthar, O. (2007):** Trio za orkester. Resničnost, pripoved in pomen. *Filozofski vestnik*, 28, 2007, 1. Ljubljana, 103–119.
- Maltese, D. (1999):** Bibliografia nazionale italiana retrospettiva: a proposito del censimento delle edizioni italiane del XVI secolo. V: Harris, N.: *Bibliografia testuale o filologia dei testi a stampa? Definizioni metodologiche e prospettive future*. Udine, Forum, 213–218.
- Maniaci, M. (2002):** Archeologia del manoscritto: metodi, problemi, bibliografia recente. Roma, Viella.
- McKenzie, D. F. (2001):** Bibliografia e sociologia dei testi. Milano, S. Bonnard.
- McKitterick, D. (2006):** Print, manuscript and the search for order, 1450–1830. Cambridge, Cambridge University Press.
- Migliorini, B. (1950):** Le proposte Trissiniane di riforma ortografica. *Lingua nostra*, 11, 1950, 4. Firenze, 77–81.
- Morison, S. (1990):** Early Italian writing-books: Renaissance to Baroque. Verona, Valdonega, London, The British Library.
- Muir, E. (1984):** Il rituale civico a Venezia nel Rinascimento. Roma, Il Veltrò.
- Muir, E. (1993):** Mad blood stirring: vendetta & factions in Friuli during the Renaissance. Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- Nutton, V. (1993):** Greek science in the sixteenth-century Renaissance. V: Field, J. V., James, F. A.: *Renaissance and revolution: humanists, scholars, craftsmen and natural philosophers in early modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 15–28.
- Olivieri, A. (1980):** "Microcosmi" familiari e trasmissione "eretica": i Trissino. V: Pozza, N.: *Convegno di studi su Giangiorgio Trissino*. Vicenza, Accademia Olimpica, 175–190.
- Parenti, M. (1996):** Dizionario dei luoghi di stampa: falsi, inventati e supposti. Firenze, Le lettere.
- Pedani, M. P. (1994):** In nome del gran signore: inviati ottomani a Venezia dalla caduta di Costantinopoli alla guerra di Candia. Venezia, Deputazione di storia patria per le Venezie.
- Piovene, G. (1963):** Trissino e Palladio nell'Umanesimo vicentino. *Bollettino del Centro internazionale di studi di architettura Andrea Palladio*, 5. Vicenza, 13–23.
- Pozza, N. (1980):** Convegno di studi su Giangiorgio Trissino. Vicenza, Accademia Olimpica.
- Preto, P. (2004):** I servizi segreti di Venezia. Milano, Net.
- Preto, P. (2006):** Persona per hora secreta. Milano, Net.
- Pullan, B. (2002):** La politica sociale della Repubblica di Venezia 1500–1620. Roma, Il Veltrò.
- Quondam, A. (1980):** La poesia duplicata: imitazione e scrittura nell'esperienza del Trissino. V: Pozza, N.: *Convegno di studi su Giangiorgio Trissino*. Vicenza, Accademia Olimpica, 67–109.
- Reid, D. (2001):** The historian and the judges. *Radical history review*, 80. New York, 135–148.
- Rhodes, D. E. (1995):** Silent printers. London, The British Library.
- Richardson, B. (1999):** Printing, writers and readers in Renaissance Italy. Cambridge, Cambridge University Press.
- Romanin, S. (1853–1861):** Storia documentata di Venezia. Venezia, P. Naratovich.
- Shaw, D. J. (1986):** Setting by formes in some early Parisian greek books. V: Lepschy, A. et al.: *Book production and letters in the Western European Renaissance: essays in honour of Conor Fahy*. London, The Modern Humanities Research Association, 284–290.
- Sherberg, M. (2003):** The Accademia Fiorentina and the question of the language: the politics of theory in ducal Florence. *Renaissance Quarterly*, 56, 2003, 1. New York, 26–56.
- Simonetti, C. M. (1999):** La compagnia dell'aquila che si rinnova: appunti sui consorzi editoriali a Venezia nel Cinquecento. V: Harris, N.: *Bibliografia testuale o filologia dei testi a stampa? Definizioni metodologiche e prospettive future*. Udine, Forum, 219–264.
- Sophocles (1998):** Antigona / Kralj Ojdipus. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Steinberg, S. H. (1955):** Five hundred years of printing. Harmondsworth, Penguin.
- Stevanoni, C. (2002):** La grande stagione dei libri greci. V: Sandal, E.: *Il mestier de le stamperie de i libri: le vicende e i percorsi dei tipografi di Sabbio Chiese tra Cinque e Seicento e l'opera dei Nicolini*. Sabbio Chiese, Grafo, 83–110.
- Stussi, A. (1998):** Fondamenti di critica testuale. Bologna, Il Mulino.
- Šlenc, S. (1997):** Veliki italijansko-slovenski slovar. Ljubljana, DZS.
- Tanselle, G. T. (2004):** Letteratura e manufatti. Firenze, Le lettere.

Temanza, T. (1778): Vite dei più celebri architetti, e scultori veneziani che fiorirono nel secolo decimosesto. Venezia, C. Palese.

Trissino, G. G. (1729): Tutte le opere di Giovan Giorgio Trissino gentiluomo Vicentino non piu' raccolte. Verona, Jacopo Vallarsi.

Ventura, A. (1964): Nobiltà e popolo nella società veneta del '400 e '500. Bari, Laterza.

Verginella, M. (1995): Od Crocejevih nečakov do mikrozgodovine: spremna beseda. V: Levi, G.: Nematerialna dediščina: življenjska pot piemontskega eksorcista iz XVII. stoletja. Ljubljana, ŠKUC – Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 215–231.

Waterman, S. (1997): Chartier interview. SHARP News, 6, 1997, 4. Baltimore, 4–6

Zappella, G. (1998): Un problema metodologico: l'identificazione di una sconosciuta edizione di Niccolò Gorgonzola con errata data di stampa. Accademie e biblioteche d'Italia: Annali della Direzione generale delle accademie e biblioteche, 66, 1998, 1. Roma, 5–20.

Zappella, G. (1999): Un rebus tipografico: fascicolo apparente e fascicolo strutturale in un'edizione napoletana del seicento. V: Harris, N.: Bibliografia testuale o filologia dei testi a stampa? Definizioni metodologiche e prospettive future. Udine, Forum, 269–294.

Zappella, G. (2001): Il libro antico a stampa: struttura, tecniche, tipologie, evoluzione. Milano, Editrice bibliografica.